

ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

¹Таирова Багила Лесбекқызы, ²Мұсабекова Гаухар Құрманбекқызы,

³Бекенова Жұмагүл Нұрдәулетқызы

^{1,2}М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

(Тараз, Қазақстан)

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Алматы, Қазақстан)

¹mgm_7@mail.ru, ²b_t_l@list.ru, ³zhumagul.nurdauletovna@gmail.com

¹Tairova Bagila, ²Musabekova Gaukhar, ³Bekenova Zhumagul

^{1,2}M.H. Dulati Taraz regional university (Taraz, Kazakhstan)

³Al-Farabi Kazakh National University

¹mgm_7@mail.ru, ²b_t_l@list.ru, ³zhumagul.nurdauletovna@gmail.com

(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Ұлттық идеологияның әлемдік деңгейде адамзат тарихындағы орны мен рөлі жан-жақты қарастырылып, бүгінгі заманауи талаптың жаңа деңгейлерімен қабысатын қырларының маңыздылығы тарих философиясы негізінде зерделенді. Бұл өткен қоғамның талаптары мен бүгінгі заманның адамзатқа қояр талабы ескі жүйе мен жаңа жүйе арасындағы айырмашылықтың мақсатын айқындағанда ұлттық идеологияның өміршең тұстары ұлттық руханият пен саяси-мәдени байланыстар халықаралық деңгейдегі жаңаша жаңғырудың үрдістері қарастырылды.

Түйін сөздер: ұлттық идеология, жәдидизм, кәдімшілдік, либералды ұлтшылық.

Кіріспе

XXI ғасыр адамзат баласы үшін екі бірдей дүниежүзілік соғысты бастан кешіріп, әлемдік деңгейде күрмеуі шешілмей тұрған ұлттық қозғалыстар мен саяси теке-тірестер қоғамда талай қиындықтарды туғызса, екінші жағынан жас мемлекеттер тәуелсіздігін алып, қатып қалған сендерді бұзып-жарып жаңа арнаға түсу қарқынына ие болды. Бұл ендігі қалыптасатын идеология мен әлем арасындағы қатынаста даму жолының өзіндік бағытын айқындап беретін сара жолды қалыптастырды. Тарих өтінде билік сапасы мен ұлт сапасының бірін-бірі толықтыратын тегеурінді күшке қоғамда ғана ие болатын тұстарына салыстырмалы талдау жасалынды. Жас тәуелсіз мемлекет үшін мемлекеттің ішкі және сыртқы қатынасын зерделеуде тұрақтылық пен дамуға күш салу үшін кикілжіңдер мен кесірлерге бой алдыртпау жолында өзін тану мен өзгенің мәдени құндылықтарының жасампаз жағына көңіл аударып даму басты мұраты болғалы тұр.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың аналитикалық, жүйеленген деректер ұсынылған. Авторлар жасаған тұжырымдар ғылыми мақаладағы деректерді талдау, жалпылау және түсіндіру арқылы жұмыс гипотезасын дәлелдеу негізінде жүзеге асырылады. Мақалада абстракция, синтез, талдау, индукция, дедукция, модельдеу сияқты таным әдістерімен жүргізілген зерттеулердің нәтижелері кіреді. Егер мақала теориялық сипатта болса, көбінесе ол келесі схема бойынша құрылады: автор алдымен негізгі ережелерді, кейінірек талдауға ұшырайтын ойларды, содан кейін қорытынды жасайды. Гуманитарлық білім жүйесіндегі пән аралық интеграцияның маңызы ашылады. Ғылыми таным әдістерін жымдастыра қарастыру арқылы жаңа деңгейдегі құндылықтық өлшемдерге қолжеткізу көзделген болатын.

Ұлтшылдықтың тарих өтіндегі көрінісі

Идеология екі түрлі формаға бөлінеді. Біріншісі – либералды ұлтшылдық деп те аталатын азаматтық ұлтшылдықты ынталандыратын инклюзивті идеология. Эксклюзивті идеология, керісінше, этникалық және әртүрлі масштабта емес, жалпы шығу тегі мәселелеріне баса назар аударумен анықталады. Сол сияқты ұлтшылдықтың басқа түрлері де бар. Мысалы, лингвистикалық ұлтшылдықты өз тілін басқаларға қарағанда басым фактор ретінде қолданатын ұлтшылдар тобы қолданады. Тағы бір түрі – мәдени ұлтшылдық, онда ұлт әр түрлі ойлаумен немесе нәсілімен емес, оның мәдениетімен айқын анықталады. Ұлтшылдықты тарихтың белгілі бір кезеңінде барлық саяси құрылымдар қолданған. Кез келген басқа идеология сияқты, оның нәтижелеріне байланысты теріс және оң күштері бар.

Қазіргі әлеуметтік шындық көбінесе постмодернизм тұрғысынан сипатталады, әлеуметтік әлемнің дифференциациясы мен фрагментациясын көрсетеді. Дәстүрлі ғылыми тұжырымдамаларға көшу және автордың біршама алыпсатарлық постмодерндік тезисін нақтылау арқылы біз саяси және идеологиялық кеңістік мәселелеріне тоқталамыз, ол қазіргі күйінде өзінің тұтастығын жоғалтады, фрагментация және эклектизация процестерінен зардап шегеді.

Жақында бүкіл мемлекеттік құрылымдар қабылдаған «жалпы идеологиялар» деп аталатындар қазір әлеуметтік болмыспен байланысын жоғалтуда, олардың орнын ішінара немесе «молекулалық» идеологиялар белсенді түрде алады.

Мемлекеттік мүдделерді іс жүзінде іске асыру жүзеге асырылатын мемлекеттік саясат қоғамның жоғарыда аталған іргелі қажеттіліктеріне сәйкес қандай да бір жолмен құрылуы керек екендігіне күмән жоқ. Егер біз ұлтты

конструктивистік көзқарас рухында анықтайтын болсақ, онда соңғысын «ұлттық мүдделер» терминімен анықтауға болады. Ресми мемлекеттік идеология осы негізгі ұлттық мүдделерді мемлекеттік мүдделер ретінде қамтуы керек. Демек, ұлттық идеология әрқашан жан-жақты, яғни ол әлеуметтік қажеттіліктер мен мәселелердің ең үлкен спектрін қамтиды. Сонымен бірге мемлекеттік идеология саяси таптың дүниетанымының ізін қалдыра алмайды, өйткені идеологияны өздері немесе олардың тікелей қатысуымен және бақылауымен қалыптастырады.

Дегенмен, жеке әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін көрсететін таптық мүдделердің, сондай-ақ бүкіл қоғамның объективті қажеттіліктерін білдіретін ұлттық мүдделердің өзара байланысы әртүрлі және өте күрделі формаларды қабылдауы мүмкін. Олар іс жүзінде қарама-қарсы болуы мүмкін, бірақ жалпы сәйкес келеді, сондықтан бірінші жағдайда таптық және әлеуметтік мүдделерді оңай ажыратуға болады, бірақ екінші жағдайда бұл әлдеқайда қиын болуы мүмкін.

Осылайша, мемлекеттік идеология қазіргі әлемде жиі сезілетін ресми саясатпен сәйкес келмейді. Таптық және ұлттық мүдделердің бұл үйлесімі идеологиялық теориялық формаларда жасырылуы мүмкін, бірақ әдетте практикалық қадамдар ретінде көрінеді. Демек, ресми идеология, біздің ойымызша, мемлекеттік-ұлттық идеология ретінде белгіленуі мүмкін, ал ресми саясат тек мемлекеттік болуы мүмкін, бірақ әрқашан ұлттық емес.

Сонымен, біз мемлекеттік идеология-ұлттық идеялар арқылы түсінілетін негізгі әлеуметтік қажеттіліктерді шоғырланған түрде көрсететін идеялар жиынтығының ресми көрінісі.

Қазіргі кезеңдегі мемлекеттік-ұлттық идеологияның мәселесі аса маңызды. Бұл ғалымның пайымдауы шын мәнінде сәйкестік мәселелеріне негізделген, олар қазіргі уақытта бұрынғыға қарағанда маңызды емес. Егер дәстүрлі идеологиялар көбінесе мемлекеттік және ұлттық шекаралардан асып түсетін әлемге жататындығы туралы хабардарлықты қалыптастыруға тырысты, ал рухани кеңістікті толтыратын жаңа идеологиялар әлдеқайда нақты ішінара сәйкестікке әсер етеді. Қазіргі заман белгілі бір біртектілік пен идеологиялық тұтастықпен сипатталды. Бұл үкіметтің жоғарыда аталған идеологиялық триададан белгілі бір идеялар жүйесін ұлттық деңгейде бекітуіне жағдай жасады – консерватизм, либерализм, социализм. Осы үш жалпы идеология арасындағы қатаң бәсекелестік, әдетте, либералды, консервативті немесе Социалистік жобаны ұлттық деңгейде мақұлдауға әкелді, әрине, әр жағдайда белгілі бір мәдени және ұлттық ерекшеліктерден айырылмайды. Бірақ, осылайша, ұлттық-мемлекеттік идеологияның өзегі үш идеологиялық жүйенің тиесілі болды, ал мәдени және өркениеттік ерекшеліктер кішігірім рөлдерде болды, дегенмен, әрине, олар толығымен жойыла алмады және жағдайдың дамуы көрсеткендей, олар тек өз сағаттарын күтті. олардың мүмкіндігі еді.

Бүгінгі таңда біртұтас саяси ойлаудың болуы тек халықаралық деңгейде ғана емес, сонымен қатар ішкі деңгейде де өте қиын. Сонымен бірге, ұлттық үкіметтер, әрине, саясат пен ұлттық идеология жасалуы керек белгілі бір нұсқауларды қажет етеді. Бұл жағдайда, ұлттық бірегейлік идеологиясы өркениеттік бірегейлікпен ауыстырылады, бұл есте сақтауға мәжбүр етеді.

Кез-келген қоғам белгілі бір идеологияға негізделеді. Біз кешегі Кеңес Одағының ыдырауы мен ескі жүйенің күйреуімен шектемей, сол кезде қалыптасқан жаңа мемлекеттер легі осы заманғы саяси-әлеуметтік және экономикалық үрдіске шешуші бетбұрыс жасай білгендігін алдыға тарту керекпіз. Себебі, баршамызға аян тәуелсіз мемлекеттер көптеген қиыншылықтарды, қателіктерді де бастан кеше отырып, зор жасампаздық жұмыстарға түрткі болғанын да есте ұстағанымыз дұрыс.

XX ғасыр аяғында ұлттық оянудың бас көтеруі тек КСРО-да ғана емес, күллі әлемдік ауқымда басталды. Өткен тарихқа көзжүгіртетін болсақ, ұлттық фактор тек отаршыл империялардың күйреп, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуына ғана басты қызмет атқарып қойған жоқ, сонымен қоса соғыстан кейін күйзеліске ұшыраған Германия мен Жапонияның қалпына келуі, Европаның бірігуі, Азия-Тынық мұхит елдері экономикасының жедел алдыңғы орынға шығуы, кең ауқымды құбылыстарға да шешуші ықпал жасағанын ескергеніміз дұрыс.

Бұл XX ғасырдағы марксизмнің түбегейлі қағидаларының бірі саналған ұлттық сипаттан таптық сипат жоғары тұрады деген қисынын түбірімен жоққа шығарып берсе, екіншіден ұлт мәселесінің теориясын атымен назардан тыс қалдыруы оның екінші осал тұсы болды. Отаршылдықтан құтылған мемлекеттердің табиғаты мен нәтижесі маркстік доктринаға жуықтамайтынын қоғам дәлелдеді. Н.Назарбаев: «Дамыған капиталистік елдердің азғана тобынан тысқары дүниедегі процестерді де түсіндіруге тырысқанымен, марксизм, негізінен, евроцентристік сипаттағы ілім еді. Евроцентризм дегеніміздің өзі – теориялық жағынан да – әлеуметтік процестердің өзіне тән аса нәзік заңдылықтары мен институттарын түсінбеушіліктен туындайтын-ды» – деген ойы орынды болатын. Оған дәлел ретінде қазіргі дүниеде экономика, саясат, идеология салаларында болып жатқан барлық өзгерістер осы ұлт факторына тікелей байланысты болып отырғанын қоғам дәлелдеп берді.

Ұлт мәселесі кеңестер одағында да, жалпы алғанда әлемдік деңгейде дамыған елдердің өзінде де өз шешімін таппай тұрған күрделі мәселе. Қазіргі таңда ұлт мәселесіне қатысты ой айтқанда ең бірінші ұлт саясатына қатысты Орталық Азия елдерінің этномәдени мәселелерінің арғы – бергі тарихын ескере отырып зерделеу маңызды болып отыр.

Әлемдік деңгейде ұлттық қозғалыстар тарихта өте көп орын алған. Сол ұлттық қозғалыстардың ішінде XX ғасырда оң нәтиже берген тұсы осы

заманғы түрік мемлекеті мен ұлтын қалыптастырған Кемал Ататүріктің іс тәжірбиесі мен талмай ізденіс үстінде жасаған еңбегін жатқызуға болады. Ол өз заманында осман империясы заманынан кележатқан даңғойлық пен даңғазалықтан арылтып, бүкіл түрік халқын жаңа заманға лайық жаңа көзқарасқа көшіру ісі өте сәтті өткендігі баршамызға аян.

Тарих бетінде қаншама ұлттар теңдік пен бостандықты аңсаған көтерілістері жербетін қанға бояған. Ең маңыздысы да, өкініштісі де жербетіндегі адамзаттың қинасып емес, сыйласып өмір сүрудің маңыздылығына көз жеткізеалмай келетіндігі талайды қинайды. «Бір ұлт- бір мемлекет» кескіндемесін ұсынып, қоғамда көп ұлт пен көп тіл тоқайласуына күмән келтірген либералдық ұлтшылдықта оның іске асатындығын мойындады. Либералды ұлтшылдық – өз дербестігіне қолжеткізіп отырған мемлекеттер үшін сол қоғамда өмір сүріп отырған өз азаматтарына тіліне, тегіне қарамастан бірдей құқық пен бостандық беруге тиісті. Бүгінгі қоғамда бұл ең ықпалды ұлтшылдық болып отыр.

Ұлтшылдықтың екінші түрі – консервативті ұлтшылдық болып отыр. Бұл қалыптасуы жағынан либералдық ұлтшылдықтан кейін пайда болған ұлтшылдықтың түрі болып саналады. Көп уақытқа дейін ұлтшылдық атауынан қатты сескенген. Ұлтшылдық та отаншылдық секілді өз халқының өткені мен бүгініне және болашағына құрметпен қарайтын дәл сондай сипаттарды биік мұрат тұтқан консерватизм онымен тіл табысуға болады деп есептеді. Ұлтшылдықтың үшінші осы заманғы түріне – экспансионистік ұлтшылдық жатқызуға болады. Ол әрқилы басқыншылық соғысты, жанталаса қарулануды, өзге ұлт өкілдерін жатырқауды, сонымен қоса өзіне сын көзбен қарамай, өзгенің тәжірбиесі мен мүдделерін менсінбейтін солақай ұлтшылдықты айтамыз. Өз халқын өзгелерден артық қоятын ұлтшылдықтың түрі десек болады. Мұндай ұлтшылдықтың түрі өзіне де, өзгенің де соры болғалы тұр.

Ұлтшылдықтың төртінші түрі – отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық. Бұл екі дүниежүзілік соғыстың арасында туып, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қатты қанат жайды. Дүниежүзіндегі ұлт-азаттық күресіне көбіне осындай ұлтшылдық негіз болды. Бұл жерде бодан ұлттардың азаматтық мүдделерін аяқ асты ететін. Өз ұлтының теңдігі үшін күресседе өзгелердің теңдігіне қолсалмайтыны айтпасада белгілі болатын. Отаршылдыққа қарсы күрес екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қаулап өскені анық. Өзге ұлттар секілді бізде тәуелсіз ел атанып, іргемізді бекітіп алдық. Тәуелсіздікке қол жеткізу оңайға түскен жоқ, оны ұстап тұру оданда қиын болып тұрған заманда тұрмыз. Іргелес жатқан мемлекеттерде соғыс өрті қаулап кетті. Жас мемлекет үшін даму бейбіт жағдайда іске асатыны белгілі. Тәуелсіз ел үшін ең маңыздысы ішкі бірлік пен тыныштық басты орында тұруы керек. Сосын қалған мемлекеттермен екі жақты тиімді байланыс жасауға мүдделік таныту маңызды болып отыр.

Осы заманғы ұлттық идеяның бағыттарын көрнекті саясаттанушы Эндрю Хайвуд осылай саралайды. Ол ең даулысы экспансионистік рухтағы ұлтшылдық ешбір халыққа абырой әпермей, тәуелсіздікті тәрк ететін дамуды тежейтін ұлтшылдықтың түрінен барлық ұлттардың сақ болу керектігін ескерткен болатын. Ендеше, тарих өтіндегі ұлтшылдықтың осындай өршіл бағытына емес, өзін дамытып, өзгенің тәжірбиесімен санасатын өміршен ұлтшылдық жасампаздыққа апаратын жағын ескеру керекпіз.

Екінші бір қырынан келгенде ұлттық қозғалыстардың табиғаты мен сипаты жағынан алғанда әртүрлі деңгейде көрініс тапты. Бірі діни сипатта болса, екіншісі қылмыстық сипатта, үшіншісі жаңа заманға лайық жаңа сипатта болды. Мемлекет үшін бүкіл халықты жігерлендіріп, бір орталыққа жұмылдыра алатын мықты идеологияны қажет ететінін теріске шығаруға болмас. Өткен тарихтың көші адамзатты толғандыратын толассыз қайшылықтар мен кикілжіңдерге нақты жауап бере алмаса да, ендігі көштің былайғы көштен айрмашылығын көрсетіп беретіндей айрықша жолды қалыптастырды.

XX ғасырда қазақ жерінде жәдитшілдік көзқарас басымдық танытты. Жәдидшілдік деген ұғымға тоқталатын болсақ, бұл араб тілінен аударғанда «жаңартушылық» – деген мағынаны береді. Жаңашылдық пен ескішілдіктің арасындағы тартыс қоғамда көпке дейін орын алған болатын.

Жәдидшілдік-бір жағынан алғанда саяси сипаттағы қозғалыспен ғана шектелмейді. Жәдитшілдіктің өзіне тоқталатын болсақ, ол ірі әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде XIX-XX ғғ. ширегінде Ресей мұсылмандары арасында отандық және шетел ғалымдары зерттеулерінде ерекше орын алды. Жалпы ғылыми әдебиеттерде күні бүгінге дейін бірыңғай жәдидшілдік түсінігі жазылмағанын ескерсек, екінші жағынан концепция. Қоғамда жәдитшілдіктің пайда болуы мен оның тарлуы ұлт зиялыларының назарын өзіне аударғаны ескерсек, бұл сол заманда түркітілдес халықтардың басын қосқан ірі ағым екенінде есте ұстау керекпіз.

Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, 1980-жылдардың соңында жәдидшілдікті одан әрі тереңірек талдау кезеңі мәдени – ағартушылық, діни – реформаторлық және қоғамдық – саяси бағыттарды өзіне қамтыған әлеуметтік ойдың күрделі құбылысы басталғанын аңғартады. Бұл ағымның қоғамдағы көрінісі ағартушылық бағыт тек мектептегі білім беру мәселесімен шектеліп қалмай, сонымен қатар рухани мәдениет саласында, көбінесе әдебиет тілі, ғылыми әдебиет, ұлттық газеттер мен журналдардың жарыққа шығуын қамтамасыз етеалды.

Әлемдік деңгейдегі рухани, мәдени-саяси өзгерістердің құлаш сермеген тұсы болатын. Түркітілдес ұлттардың рухани түлеу жолындағы алғашқы серпін болатын. Тарихта түркі халқының дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен мәдениеттер мен өркениеттерді жоққа шығаруға болмас.

Ғылымда ғалымдар моңғолдар мен түркілердің арғы тегі бір болуы мүмкін деп қараған. Моңғол тілінің түрік тілінен көптеген сөз қабылдағанын моңғол ұлтынан шыққан ғалымдар да мойындайды [1, 50-51 бб.]. Осыдан біз қазақ түп тамыры моңғол әдет-әрекетімен кейде шептес, кейде шектес болғандығын дәлелдей түсетін факторларға көз жеткізе аламыз.

Көне түріктің кең байтақ жерінде түрік, соғды, көне ұйғыр, шағатай жазулары, «бітік» қалыптасты. Осы «бітік»(алфавит), оның реткісі «қоғамдық жаңғыру кезеңіне сай, жаңаланып отырған» түркі әліппелік жазу көптеген құжаттардың мұра болып қалуына себепкер болды. Осы кезде әлемдегі «жеті кереметтің» бірі- Мұнтаз Махал кесенесі салынған. Қазақтың таңбалы өрнегі көне хаттаманың рөлін анықтағандай[2, 94б]. Түркілер ата-баба өсиетіне берік болғаны, қағанына адалдықпен қарағаны көне Орхон-Енисей қолжазбаларының мәтіндерінде кездеседі. Батылдықты дәріптеген атақты Күлтегін, Тоныкөк жазуларында татулық, бақыт пен дәулет секілді рухани-этикалық нормаларға ерекше мән берген тұсын Л.Н.Гумилевтің: «Дәстүрлі түркілік дүниетаным материалдық құндылықтан гөрі ата-бабалар өмірі мен олардың ерліктері туралы ұрпақтан-ұрпаққа берілген рухани құндылықтарға және сөзге негізделіп сомдалған», – деген ойы ақиқатты анықтағандай [3, 245-246 бб.].

«Елдің бағын ашпаса, ер мұратқа жетер ме?! Ерінің сағын сындырса, ел мұратқа жетер ме?! Ел тірегі – ері, ер тірегі – елі бола білген қауымның басынан бағы кетер ме?! Есті еріңді ез тұтсаң-өзіңді өзің қорларсың, есеріңді ер тұтсаң- іргеңізден жау кетпей, төңірегіңізден дау кетпей, сойқаннан сойқан жолығып, сорларсың да зарларсың. Ез мұраты – көрешек, ер мұраты – келешек. Көрешегін күйттеген – түбі қоймас сүрінбей, келешегін күйттеген-түбі қоймас сүйінбей. Жетелі ер адаспас-бағзыдан қалған із барғой», – деген екен Әйтеке би Күлтөбедегі бір жиында [4, 221-222 бб.]. Әр дәуірде елдіктің жолында ұлттың басына түсетін сындарлы сынақтар ұрпақтар арасында өз жалғасын тауып келеді. Заманның келбетін ерте аңғарған ерен тұлғалы ерлерге халқымыз кенде болмаған. Ендеше сол сынақтан алып шығатын кесіп сөйлейтін көсемдер, шертіп сөйлейтін шешендер, аузы дуалы билер елдік мүдденің жолында жан беріп, жан алысты. Бұл өткен тарихтың халқымыздың танымына мықты ықпал еткен жаугершілік заманда өрлік рухқа бөлеген алашапыран кезенді көзалдымызға елестететін тұс.

Мұсылман аймақтарына жәдидшілдік ортақ, дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ, «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенге ұласады. Ресей империясының мұсылман халықтары тарихында негізі ортақ жәдидшілдік қозғалысының дамуы біртекті емес. Мұсылман әлеуетінің әлеуметтік-мәдени, діни-саяси жаңаруы ретінде танымал болған, XIX соңы – XX ғасырдың басындағы ағартушылық қозғалыс жәдидшілдік түркі халықтарының жаңа дүниетамына оң ықпалын берді.

Ғалымдардың пайымдауына сүйенсек, алғаш XIX ғасырдың 80-жылдарында Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасқан жәдидшілдік кейіннен Орталық Азиядағы барлық дерлік түркі халықтары, атап айтқанда қазақ, қырғыз және өзбектер арасында жалғасын тауып, өрістей түсті. Ресейдің билік өкілдері исламды ұстанатын қазақ, башқұрт, татар халықтарына білім беруде орыс тіліне аса мән берді, оларға төрт сыныптық білім жеткілікті деп есептеді. Орыс-қазақ мектептерін ашу патша үкіметінің қайырымдылық шарасы емес, қайта Ресей империясы құрамындағы Далалық өлке көшпелі халықтың шаруашылығы мен мәдениетін жедел интеграциялау саясаты еді. Қазақ, башқұрт, татар жастарының гимназия мен университеттерде білім алуына билік өкілдері үзілді-кесілді қарсы болды. Ұлттық интеллигенцияны қалыптастырудағы патшалық биліктің мақсаты ағартушылық институттарын қалыптастыру емес, қайта оларды саяси-идеология қаруы ретінде қолдану болды. Бірақ уақыт көрсеткендей ұлт зиялылары өз ұлтының адал ұлдары екенін көрсетті, олар халқының жарқын болашағы үшін ағартушылық, яғни жәдидшілдік қозғалысын бастады. XX ғасырдың 10-жылдары ол Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин қозғалыстарына ұласса, Өзбекстанда (Бұхара, Хиуа) мазмұны бастапқыдан біраз өзгерсе де «жәдидизм» атауымен дами берді.

Жәдидшілдік қозғалыстың түркі халықтары арасында тарауы мен дамуы XX ғасырдың 20-жылдарының өзінде ғылыми зерттеулерге арқау болды. 1920-1930 жылдар аралығында жарық көрген ғылыми зерттеулерде татар ағартушыларының, зиялыларының ғасыр басындағы азаттық қозғалысқа және 1917 жылғы қос революцияға қатысу барысы айқындалып, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне баға берілді.

Шоқан, Ыбырай, Абай орыс тілі арқылы еуропалық ілімдермен сусындап, шығыс шайырлары арқылы төл дүниетанымын кеңейткен тұлғалар болатын. Бүгінде халқымыздың төл дүниетанымына арқау болған негізгі арналарды тану, өзімізді дамытып, дұрыс ұстанымда тұрумызға жол көрсетері анық.

Қазақ зиялылары қай қоғамда болмасын қиында, күрмеуі шешілмей тұрған мәселелерді алғаш көтеріп, сол қоғамның құрбаны болды. Көне жүйенің кебесі сөгіле жөнелді. Оның артынан іле-шала Вильнюс, Тибилиси, Баку оқиғалары өз жалғасын тапты. Қазақ еліндегі бұл көріністі ескірген жүйе шектен шыққан ұлтшылдықтың шетін көрінісі ретінде бағалады. Өткен қоғамға баға бергенде де өзгелердің ұлттық мәдениетіне құрмет болмаған жерде, шынайы азаматтық татулықтың болмайтыны анық сезілді. Сол ескі жүйенің қирандысының үстінен өз мемлекеттігімізді тұрғызуда оңайға түспеді.

Бүгінгі қоғам өткен тарихтың өтінен сабақ алып, кеткен кемшіліктерді болдырмаудың жолында аянбай қызмет еткен ұлт зиялыларының еңбегін елемей болмас.

Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» деп аталатын еңбегінде: «Саяси жүйелерді сараптаудың сан түрлі әдісі бар. Соның ең көп тарағаны- саяси нормалар бойынша сараптау. Сонау көне грек саясатшыларынан, Жаңа заманның ірі саясаткерлері Локк, Мэдисон, Гоббстан бастап, біздің заманымызға дейін демократиялық және монархиялық режимге бөлу сараптамасы қолданылды.

Алайда ХХІ ғасыр табалдырығында, біздің қандай саяси қоғамда өмір сүріп жатқанымызды анықтауға бұл қағида тым жұпынылық етеді. Соңғы жылдары әлемдік саяси ой бұл құбылыстарды түсінуде көп ілгері кетті» [5, 155-156 бб.], – деген ой білдіреді. Бүгінгі күні демократиялық саяси жүйеге либералдық-демократиялық режим тән болып келетіндігін ғалымдар анықтаған. Солтүстік Америка, Батыс Еуропа, Жапония, Израиль т.б. ие болып келеді. Бұл жүйенің өзектілігі- саяси нормаларды қолданғанда конституциялық талаптар қатаң қадағаланады. Сонымен қоса, парламент, сот, үкімет, атқарушы биліктің барлық деңгейіндегі органдардың қызметіне қатал конституциялық талаптар қатаң қадағаланады.

Белгілі ғалым Хантингтонның айтуынша, ендігі қалыптасып жатқан жаңа дүниеде халықаралық шиеленістердің негізгі көзі- экономикада да және идеологияда да емес. ХХІ ғасырда адамзаттың арасын бөлетін негізгі шекара- мәдени шекаралар, өркениеттер арасындағы айырмадан іздеген болатын. Ендігі қауіптің осы арадан өрбитіндігін анықтаған болатын. Әлемнің бұған дейінгі картинасы дәстүрлі капиталистік, социалистік, дамушы дүниеге, Оңтүстік пен Солтүстікке, дамыған және кенже қалған, бай және кедей, индустрияланудан кейінгі, индустриялану тұсында, индустриялануға дейінгі елдерге бөлу орын алса, ендігі бөліну өркениеттердің көпғасырлық тарихына сүйене отырып, тұрақты батыс, конфуцийшілдік, индуистік, православиялық-славяндық, жапондық, латынамерикандық, африкалық өркениеттерге бөлу көзделді. Осы жерде Хантингтонның пікірімен толықтай келісуге болады. Осыған дейінгі яғни халықаралық аяда идеологиялық, таптық, одақтастық жанжалдар адамдар мен елдерге «Сен кімнің жағындасың?» деген сауалдар қойылып келсе, ендігі сауал азаматқа да, саясаттанушыға да, ұлт пен мемлекетке де «Сен өзің кімсің?» деген сұрақ қойылып отыр. Бұл кешегі сүрлеу мен бүгінгі сүрлеудің айырмасын айқара ашып беріп отыр деп түсінгеніміз дұрыс. Бұдан шығатын қортынды, бұрынғы идеологиялық немесе таптық кикілжіңдер тұсында адам, тап, мемлекет қандай бағытты ұстанатынын өзі таңдауға ие болса, ендігі қоғамда ондай таңдауға жол берілмейді, әрбір ұлттың өркениетін тарихтың өзі қалыптастырғандықтан, өзіне сай өркениеттің қағидаларын бұлжытпай ұстауға күш жұмсайсыз немесе өзіңіздің мәдени кескініңізді біржолата жоғалтуға алып келетіндігінен хабар бергелі тұр. Бұл жер бетіндегі әрбір ұлттың өз таңдау жолында келеңсіздіктерге бой алдырмай тарихтың ащы сынақтарына барынша мән беріп, өзін жетілдіру жолында аянбай тер төгуге шақыратын міндет.

Әлемдік деңгейдегі ғылыми сараптамаларға сүйенетін болсақ, қос кіндікті саяси жүйе күйрегеннен кейін әлемдегі болып жатқан ахуалдың өркениеттер арасындағы қарама-қайшылықтардың мейлінше үлкен екенін оның нақты саясатқа ықпалы зор екенін түсініп үлгерді. Дамыған мемлекет пен ендігі топқа қосылып жатқан жас мемлекеттер арасындағы нәзік айырманың табиғатына жете бойламай байыбына баралмайтынымыз анық. Бұл жерде екі нәрсеге басымдық беру керекпіз. Біріншіден, өтпелі кезеңде тұрған мемлекеттер үшін өз саясатын қалыптастыру жолында күрделі қиыншылықтар орын алатынын ескерсек, екіншіден, халықаралық байланыс пен қаынастар жүйесін енді жасақтай бастаған жас мемлекеттердің саяси элитасы дамып жатқан мемлекеттермен терезесін тең ұстап кету жолында кедергісіз өтуі мүмкін емес екенін есте мықтап ұстағанымыз дұрыс.

Себебі, әрбір жас мемлекеттің халықаралық саяси қатынастар жүйесін қайта пайымдауда өрескел қателіктерге ұрынбай, күрделі әскери, экономикалық, саяси, мәдени көп қабатты астарларға барынша мән беріп, жаңаруға күш салу демократиялық мемлекеттің алдына қойған үлкен талабы болғалы тұр.

Әлемдегі әр елдің өзінің жаңару жолында өзі қалыптастырған сүрлеуінің болуы керектігін бүгінгі қоғамның қажеттігінен туындайды. Ғылымда белгілі қалыптасқан саяси теориялардың өзі «нақты саяси тәжірбиемен» тоқайласа қоймайтынын өмірдің өзі дәлелдеді. Оған мысал ретінде айтар болсақ, Түркия мен Сауд Аравиясы қанша жақын болғанымен, өзара әрқилы мәдени өркениеттерге жататын елдерден әлдеқайда алшақ жатса, бір өркениетке кіретін скандинавия елдері мен Жерорта теңізі маңайындағы латын елдерінің арасындағы айырма да жер мен көктей. Үстіміздегі ХХ ғасыр негізінен идеологиялық ғасыр болғанын ұмытпасак, ТМД елдері үшін өте маңызды. Біз кешегі қоғамда дәстүрлі мәдени тамырымыздан едәуір ажырап қалған елміз, оның үстіне өзге өркениеттер әсеріне де көп шалдықтық. Тарихи зерделеу оның жақсы мен жаман жағын қатар қойып әділ анықтауды қажет етеді. Ол өз алдына арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе болғандықтан мемлекет ретінде өткенмен есептеспеуге болмайтын құбылыс екенін аңғартқандай болды.

Қорытынды

Ұлттық идея – ұлт қалыптастыратын, жүзеге асыратын және дамытатын ұлт өмірін құрудың негізгі қағидасы. Ұлттық идея-ұлт идеологиясының жүйе құраушы бөлігі. Жүйелік философия тұрғысынан ұлт идеологиясы-бұл ұлттық потенциалды және оның барлық компоненттерін дамыту идеяларының, көзқарастарының, тұжырымдамаларының тұтас жиынтығы, ол ұлттық идея рухында барлық компоненттерді дамыту жобалары мен бағдарламаларының

тұтас кешеніне жалпы бағыт береді. Ұлттың даму теориясы ұлт қызметінің әртүрлі кәсіби салаларында: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, сыртқы қатынастар, ішкі істер, қорғаныс және т. б. бағдарламалар мен жобалар арқылы жүзеге асырылады деп айтуға болады. Бұл әр түрлі қызмет салаларына арналған бағдарламалар мен даму жобалары, олардың әрқайсысына ұлттық идеология қажетті бағыт береді. Этностың ұлттық идеологиясы этнос халқын тұтастық ретінде біріктіреді. Ел халқының ұлттық идеологиясы ел халқын тұтастық ретінде біріктіреді. Ел халқының ұлттық идеологиясы бұл жағдайда этностардың жобаланған идеологиясы мен идеологияларының өзара әрекеттесуінің нәтижесі.

Бірқатар мақсаттар үшін ел халқы, этнос халқы жабық жүйе түрінде модельденуі мүмкін. Басқару объектілерін жабық жүйелер ретінде зерттеу әдістері сыртқы әсерлерден абстракциялауға және идеологиялық әсер ету объектісі ретінде жүйенің тұтас бейнесін жасау үшін халықтың барлық модельдерінің маңызды белгілерін табуға мүмкіндік береді.

Ішкі және сыртқы ортаның әсеріне ашықтық сияқты күрделі жүйенің ерекшелігін модельдеу де жемісті. Бұл модель деңгейінде идеологиялық әсер ету әдістерін анықтау үшін өткізгіштікті тарылту, шекараны кеңейту ережелерін тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен, біздің түсінігімізде ұлттық идеология бұл негізгі әлеуметтік қажеттіліктер ұлттық мүдделер арқылы түсінілетін ресми түрде айтылған идеялар жиынтығы. Ол сыртқы және ішкі жағдайдың динамикасын, сондай-ақ билеуші элита арасындағы күштердің өзгеретін тепе-теңдігін ескере отырып, ұлттық және таптық компоненттің тұтастығымен қажетті тоғысуымен сипатталады. Ұлттық идеологияның екі негізгі өндірушісі мемлекет пен қоғам болып табылады және олардың әсер ету дәрежесі көбінесе ресми доктринаның мазмұндық бөлігіндегі таптық және ұлттық мүдделер үйлесімінің арақатынасын анықтайды.

Қазіргі әлемдегі мемлекеттік идеологияның негізгі проблемаларының бірі теория мен практика арасындағы алшақтық деп саналуы керек. Сонымен қатар, өткен заманмен салыстырғанда ұлттық және таптық мәселелердің арақатынасы мемлекеттік идеология өндірушілерінің алдында тұрған жалғыз мәселе емес.

Бірқатар белгілер мультикультурализм саясаты этно-ұлттық көріністердің өсуімен бірге құлдырауы мүмкін екенін көрсетеді. Осыған байланысты мемлекеттік идеология өндірушілері елемейтін таптық және этникалық сана арасындағы қатынастардың мүмкін формалары туралы сұрақ туындайды. Сонымен қатар, бірқатар маңызды ішінара идеологиялардың жалпы мемлекеттік идеологияға әсері өте нашар зерттелген күйінде қалып отыр, бұл болашақта перспективалық зерттеулер саласын қалыптастырады.

Даму мәселесі, көптен дауға түсіп кележатқан келелі мәселе. Бұл жолда күллі адамзат өзін барлық жағынан шыңдау жолында іскерлігін танытуды керек етеді. Себебі, бүгінгі дамып жатқан қоғамның адамға қояр талабы зор. Ол өткенмен салыстыруға келмейді. Елдің бүгіні мен ертеңін айқындайтын жолда оның экономикалық тұрғыдан халықтың әл ауқаты мен әлемдік деңгейдегі саяси ұстанымдарда өзін дұрыс ұстай білуімен өлшенген.

Тәуелсіздікке қол жеткізген мемлекеттің барлығы да өзінің сара жолын қалыптастыруда аянбай еңбек етуі қажет. ХХІ ғасыр адамзат баласының алдына үлкен мүмкіндіктер мен күрмеуі шешілмей тұрған күрделі өзгерістерді заманауи талапқа сәйкес жаңа қырынан қарастыруды нысана етіп отыр. Бұл жолда мемлекет үшін жаңа заманның жаршысы болатын іскер азаматтар мен қиынды қиыстырып жол табатын өміршең идеяларға арқа сүйеуді керек етеді. Осы жолда мемлекет алдында бәсекеге түсе алатын қабілетті жастардың жұмыла еңбек етуі мен қарымды білімді қару етуі қажет.

Кешегі ХХ ғасырдың өр тұлғалы азаматтары заманның көшін ерте аңғарып, жаңаша біліммен қаруланып, жаңа техника мен технологияны игеруге атсалысуға күш жұмсаса, бүгінгі қоғамның ұстанымы өткен қоғамнан сабақ ала отырып, жаңа елдіктің сүрлеуі жаңа өлшемдер мен қағидаларды жаңа деңгейде сараптауды қолға алып отыр. Бізге белгілі әлемдік деңгейдегі даму адамзат өмірінде бұрын соңды болмаған жаңа мүмкіндіктерге жылдам қолжеткізу жолында қажырлы біліктілік пен тұрақтылықты, үлкен сенімді туғып ұстаған жағдайда ғана қолжеткізе алатынымыз анық. Бұл қоғамда ескі жүйені күйретіп, жаңа жүйеге қызмет ету жолында жаңа мүмкіндіктер мен мақсаттарды айқындау жолында жаңа бағыттарды қалыптастыруға жұмылдыру болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әбенәйұлы Т. Шыңғыс хан және ежелгі қазақ түсінігі // *Жұлдыз*. – 2006. – № 1.
- 2 Қазақтың халық философиясы. Жиырма томдық. 7-том. – Астана: Аударма, 2006. – 544 б.
- 3 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку, 1990. – С. 245-246.
- 4 Қалың елім қазағым // Құраст. Қ. Әлімқұлов, С. Балғабәев, М. Қасымбеков, Қ. Найманбаев. – Алматы: Өнер, 1998. – 306 б.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 255 б.

Transliteration

- 1 Abenajuly T. Shyngys han zhane ezhelgi qazaq tusinigi [Genghis Khan and the ancient Kazakh concept] // *Zhuldyz*. – 2006. – № 1.
- 2 Qazaqtyn halyq filosofijasy [Kazakh folk Philosophy]. Zhiyrma tomdyk. 7-tom. – Astana: Audarma, 2006. – 544 b.
- 3 Gumilev L.N. Tysjacheletie vokrug Kaspija [A thousand Years Around the Caspian]. – Baku, 1990. – S. 245-246.
- 4 Qalyn elim qazagym [My Country is Kazakh] // Qurast. Q. Alimqulov, S. Balgabaev, M. Qasymbekov, Q.Najmanbaev. – Almaty: Oner, 1998. – 306 b.

5 Nazarbaev N.A. Gasyrlar togysynda [At the Turn of the Century]. – Almaty: Oner, 1996. – 255 b.

Мусабекова Г.К., Таирова Б.Л., Бекенова Ж.Н.

Национальная идеология и казахское мировоззрение

Аннотация. Место и роль национальной идеологии в истории человечества на глобальном уровне были всесторонне рассмотрены и изучены на основе философии истории важность аспектов, пересекающихся с новыми уровнями современных требований. При определении цели различия между требованиями прошлого общества и тем, что ставит перед человечеством современность, старой системой и Новой, были рассмотрены жизнеспособные аспекты национальной идеологии, тенденции к новой модернизации национальной духовности и политико-культурных связей на международном уровне.

Ключевые слова: национальная идеология, джадидизм, обыденность, либеральный национализм.

Musabekova G.K., Tairova B.L., Bekenova Zh.N.

National Ideology and Kazakh Worldview

Abstract. The place and role of national ideology in the history of mankind at the world level were considered in detail, the importance of facets that overlap with new levels of modern requirements was studied on the basis of the philosophy of history. The requirements of this past society and the challenges of today to humanity determine the purpose of the difference between the old system and the new system, the vital aspects of the national ideology, national spirituality and political and cultural ties are considered trends in a new modernization at the international level.

Keywords: national ideology, jadidism, normalism, liberal nationalis